

DA: L'exili 1939, Stanbrook 2009

antoni miró

Antoni Miró. *Stanbrook*, 2009. Sèrie «L'exili 1939». Tècnica mixta, 53,5 x 39 cm.

EL REFUGI MEXICÀ

QUÍMICS I FARMACÈUTICS DE L'EXILI ESPANYOL A MÈXIC¹

María Magdalena Ordóñez Alonso

The Mexican Refuge. Chemists and Pharmacists from Spain Exiled in Mexico.

Intellectuals and scientists started arriving in Mexico in 1938. The Spanish exiles were supported by two agencies: the first was the Immigration Service for Spanish Republicans (SERE - Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles). The other was the Committee for Assistance to Spanish Republicans (JARE - Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles). In particular this article focuses on the chemists and pharmacists exiled in Mexico who were able to continue their research and teaching activities in numerous Mexican institutions, thanks to support from the Mexican government.

L'arribada d'intel·lectuals i científics a Mèxic es va dur a terme en dues etapes. La primera, el 1938, amb la creació de la Casa de España a Mèxic, «perquè serveixi de centre de reunió i de treball [...] als fins ara invitats, a altres a qui més tard s'invite i a tres espanyols ja residents a Mèxic: el doctor Lluís Recasens Siches, José Moreno Vila i León Felipe Camino» (Lida i Matesanz, 1988). Els invitats a la Casa de España van representar un petit percentatge d'intel·lectuals que van arribar a Mèxic. Durant el transcurs de la guerra, Mèxic havia donat suport a Espanya amb l'enviament d'armes i voluntaris, principalment.

A finals de gener de 1939 davant de la derrota republicana, es va fer evident que l'estada a Mèxic dels primers hostes seria indefinida i, per tant, era imprescindible acollir més intel·lectuals científics refugiats i això va obligar a prendre altres mesures. D'una banda, ampliar la cobertura de la Casa i al mateix temps, augmentar les formes i els procediments de protecció als científics refugiats i fer-los arribar els fons necessaris per traslladar-se a Mèxic. La Unió de Professors Universitaris Espanyols en l'Estranger va ajudar en la tasca de localitzar i seleccionar «els nous invitats». En aquesta ocasió, el doctor Salvador Zubirán

va ser comissionat per fer una selecció d'intel·lectuals científics allotjats en els improvisats camps francesos.

Com se sap, els exiliats espanyols, van comptar amb el suport de dos organismes d'ajuda. El primer va ser el Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles (SERE). L'altre va ser la Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles (JARE). Totes dues institucions van exercir un paper rellevant en l'emigració de la Guerra Civil durant els primers anys.

A Mèxic, com a representació del SERE, es va establir el Comité Técnico de Ayuda a los Republicanos Españoles (CTARE), a fi de rebre, allotjar i distribuir els refugiats. La creació d'aquest organisme va originar un arxiu que es conforma en un 57% d'expedients personals de refugiats espanyols, caps de família; els documents contenen un format amb informació molt precisa i exhaustiva relativa als refugiats

espanyols, com ara les dades personals, la integració familiar, participació militar o civil durant la guerra i emigració. El 43% restant d'aquest patrimoni informa de les activitats que es van realitzar en cada una de les seccions de les quals es va integrar el CTARE (Ordóñez, 1997).

En realitzar una revisió general dels expedients personals, se'n van localitzar 325 de corresponents a refugiats republicans espanyols professionals de la medicina, enginyeria, farmàcia, arquitectura, química, ciències exactes i ciències naturals. Aquesta xifra constitueix el 6% del total de refugiats amb expedient obert en l'arxiu del CTARE.

**«VA HAVER-HI QUÍMICS
I FARMACÈUTICS QUE
ES VAN INCORPORAR A
L'EXÈRCIT REPUBLICÀ DES
DE L'INICI DE LA GUERRA
EL 1936. LA MAJORIA VAN
EIXIR D'ESPANYA AMB
L'EMIGRACIÓ MASSIVA
DE 1939»**

¹ Un avançament d'aquest treball es va publicar en: M. M. ORDÓÑEZ ALONSO, 2001. «Los científicos del exilio español en México. Un perfil». In G. SÁNCHEZ i P. GARCÍA DE LEÓN. *Los científicos del exilio español en México*. UMSNH, IIH, SEHCT. Morelia, Mich. Mèxic.

Químics i farmacèutics localitzats en l'Arxiu del Comitè Técnico de Ayuda a los Republicanos Españoles.

FARMACÈUTICS

Beya Pons, Asunción
Canencia Pariseyo, Santos
Cardero Veloso, Antonio
Casas Barragán, Antonio
Castro Bravo, M. Luisa
Colón Manrique, Julio
Dutrem Domínguez, Eliseo
Dutrem Domínguez, Wenceslao
Dutrem Solanich, Wenceslao
Fernández García, Antonina
Gamiz Ochoa de Eribe, Federico
García Lorenzana Cortinas, Salomé
Gay Méndez, Enrique
Jimeno Martínez, Manuel
Llorens Mateu, Trinitat
Madinaveitia Jungerson, Antonio
Manso Robledo, Carmen
Olmos Fernández, Juan José
Pi Llusà, Ferran
Pi-Suñer Bayo, Fernando
Plaza Vidal, Santiago
Pola Martínez, M. De la
Rezola Arratibel, Joaquín de
Rodríguez Márquez, M. Teresa
Somonte Iturrioz, Justo
Vázquez Sánchez, José
Viciano Flores, Gabriel
Xirau Palau, Joan
Zapata Díaz, Antonio

QUÍMICS

Álvarez Ullán, Emilio
Bages González, Luis
Bargalló Ardèvol, Modest
Barnés González, Adela
Boix Vallicrosa, Alfonso
Buen Lozano, Fernando de
Estapé Pagès, Pere
García, Aureliano
Giral González, Francisco
Llamas Olarán, José M.
Madinaveitia Tabuyo, Antonio
Mateo Souza, Eligio
Muñoz Climent, Federico
Palma Delgado, Serafina
Rivera Téllez, Julio
Robinat Carulla, Amadeu
Rodríguez Mata, Manuel
Sánchez Granados, Romualdo
Sanz Sainz, Pedro
Suñer Pi, Irene
Talayero Gordo, Antonio

1939 i alguns van ser allotjats en els improvisats camps al sud de França. No obstant això «en Montolieu (Aude), es va albergar intel·lectuals, als quals es volia donar un millor tracte» (Rubio, 1977). També es van establir a París, Tolosa, Biarritz i Marsella, entre altres ciutats franceses. Químics i farmacèutics, igual com altres professionals de l'exili espanyol, van rebre ajuda del SERE amb el finançament del transport i ajudes econòmiques en metàl·lic.

Tot plegat ens porta a suposar que per al SERE era prioritari rescatar els intel·lectuals espanyols i que els va oferir un «tracte de privilegi», en contrast amb els exiliats que no pertanyien a aquest grup. També van rebre suport del Comitè Israelita de París, dels quàquers, del Comitè Britànic, com també d'Unió i Esquerra Republicana. Aproximadament el 50% de químics i farmacèutics van arribar a terres mexicanes a finals de maig i juliol de 1939 en les tres principals expedicions massives organitzades pel SERE (*Sinaia*, *Ipanema* i *Mexique*) i generalment van eixir a l'exili en companyia de dos o fins a set integrants de la seua família.

A Mèxic van residir principalment a la capital i uns quants es van distribuir per altres estats de la república. Van col·laborar en diverses empreses creades per als refugiats, com l'Academia Hispano-Mexicana, l'Instituto Luis Vives, Laboratorios IQFASA i en diverses institucions oficials mexicanes, com l'Institut Politécnic Nacional (IPN), la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic (UNAM) i en Hospitals de la Secretaria de Salubritat.

Del total d'aquests científics refugiats espanyols, 29 (9%) eren farmacèutics, amb 21 homes i 8 dones. Del grup de 21 químics (6%), 18 eren homes i 3 dones, tal com es pot observar en la llista que acompanya aquest article.

Els expedients aporten la informació següent: l'edat mitjana dels químics i farmacèutics de l'exili espanyol a Mèxic era d'entre 26 i 40 anys; principalment casats i majoritàriament originaris de Castella la Nova, encara que també va haver-hi un considerable nombre de catalans; no és sorprenent que, a més del castellà, parlaren francès, italià i anglès, entre altres idiomes, com tampoc ho és que es declararen sense creença religiosa, ateus o comunistes. També sabem que van militar principalment en Esquerra i Acció Republicana i en el Partit Socialista. Sindicalment van pertànyer a la Unió General de Treballadors.

Fidels a les seues conviccions, hi hagué químics i farmacèutics que es van incorporar a l'exèrcit republicà des del començament de la guerra el 1936, on van obtenir graus d'alta distinció i ocuparen diversos càrrecs civils. La majoria van eixir d'Espanya amb l'emigració massiva de

Com que aquest article està dedicat als químics i farmacèutics de l'exili espanyol, és convenient fer una menció a banda de la Casa de España a Mèxic. Des de la seua fundació, la UNAM va formar part del patronat de la Casa, per la qual cosa totes dues institucions van col·laborar conjuntament en diversos projectes. Així mateix, els membres de la Casa van iniciar les seues labors docents i d'investigació en aquesta universitat. Com se sap, a partir de 1940 la Casa es convertiria en El Colegio de México, sense que això afectara els projectes iniciats. No obstant això, problemes econòmics de les dues institucions van determinar la revisió de les seues propostes i les autoritats d'El Colegio van convenir que només es limitarien a l'«estudi de les ciències socials i van cedir a la universitat l'Institut de Química i el Laboratori d'Estudis Mèdics i Biològics» el 1942 (Enríquez, 2000).

Enriqueta Ortega, refugiada catalana i mestra de ciències naturals, refereix com ella i altres exiliats allotjats en una «residència de funcionaris de l'estat» a França van rebre l'avís que en arribar a Mèxic obtindrien una plaça de professors en l'Institut Politècnic Nacional: «Ens van dir que el president de la República Mexicana, el general Cárdenas, havia dit a l'ambaixador de Mèxic a París [...]: "Tots els professors espanyols que vulguen venir a Mèxic tenen el viatge pagat i una plaça en el Politècnic, que el Politècnic és la universitat que jo he fundat"» (Mantecón, 1979).

Segurament l'anterior afirmació té molt a veure amb el fet que diversos químics de l'exili espanyol impartiren càtedra en aquesta institució. Modest Bargalló Ardèvol, químic català refugiat, en arribar a Mèxic el 1939 va continuar amb la seua labor docent com a historiador de la química, principalment amb estudis sobre la mineria i metal·lúrgia en l'època prehistòrica i colonial, les tècniques i benefici dels metalls. Bargalló va impartir la càtedra de química inorgànica en l'Institut Politècnic Nacional. Adela Barnés González, José Giral Pereira, Francisco Giral González, Antonio Madinaveitia Tabuyo, entre altres químics exiliats, també van participar en la formació d'estudiants en l'esmentada institució.

© Biblioteca de la Residencia de Estudiantes, Madrid

José Giral Pereira va ser un dels químics que van participar en la formació d'estudiants a l'Institut Politècnic Nacional. A Espanya, Giral havia estat rector de la Universitat de Madrid, a més d'haver dut una intensa vida política abans i durant la II República, en la qual va formar part del govern com a ministre.

**«PER A ESPANYA L'EXILI
D'AQUESTS QUÍMICS
I FARMACÈUTICS VA
SIGNIFICAR EN TERMES
QUALITATIUS UNA SAGNIA
NOTABLE, EN LA MESURA
QUE VA CONSTITUIR LA
PÈRDUA D'INDIVIDUS
D'UNA ALTA QUALIFICACIÓ
PROFESSIONAL»**

Sens dubte, mentre que per a Espanya l'exili d'aquests químics i farmacèutics va significar en termes qualitius una sagnia notable, en la mesura que va constituir la pèrdua d'individus d'una alta qualificació professional, Mèxic mai lamentarà l'hospitalitat que en el seu moment va brindar a tota l'emigració republicana espanyola, al contrari, i molt concretament en el cas dels químics i farmacèutics de l'exili espanyol, s'ha beneficiat tant dels seus èxits individuals, com de les seues aportacions a l'ensenyança i a la preparació dels mexicans. La seua col·laboració ha deixat una empremta profunda en el camp científic mexicà.

Diversos recintes acadèmics mexicans porten el nom de reconeguts químics de l'exili espanyol, com un homenatge al desenvolupament i a l'amplitud de la trajectòria que van continuar a Mèxic. Un laboratori de la Facultat de Química de la UNAM porta el nom de Francisco Giral González.

Finalment, alguns exiliats van arribar a Mèxic de ben menuts i de grans van triar com a professió la química. Sens dubte van rebre la seua formació de docents mexicans i d'alguns exiliats espanyols localitzats en l'Institut Politècnic Nacional i en la Universitat Nacional Autònoma

de Mèxic, com és el cas de Magdalena Riuz de la Pola i de Francisco Méndez Domínguez. ☺

BIBLIOGRAFIA

- ENRÍQUEZ PEREA, A. (comp), 2000. *Exilio español y ciencia mexicana*. El Colegio de México-UNAM. Mèxic.
- LIDA, C. i J. A. MATE SANZ, 1988. *La Casa de España en México*. Centro de Estudios Históricos, El Colegio de México. Mèxic.
- MANTECÓN, M., 1979. «Entrevista a Modesto Bargallo, realizada en la ciudad de México, el 23 de julio de 1979». Dirección de Estudios Históricos-INAH. Ministerio de Cultura, Dirección de Archivos Estatales, España. Mèxic.
- ORDÓÑEZ ALONSO, M. M., 1997. *El Comité Técnico de Ayuda a los Republicanos Españoles. Historia y documentos, 1939-1940*. INAH. Mèxic.
- RUBIO, J., 1977. *La emigración de la guerra civil de 1936-1939*. San Martín. Madrid.
- RUIZ-FÚNEZ, C., 1979. «Entrevista a Enriqueta Ortega, realizada en Barcelona, España, el 22 de abril de 1979». Dirección de Estudios Históricos-INAH. Ministerio de Cultura, Dirección de Archivos Estatales, España. Mèxic.

María Magdalena Ordóñez Alonso. Investigadora de la Direcció d'Estudis Històrics de l'Institut Nacional de Antropologia i Historia. Mèxic.